

Glazba i pjevanje u župi Gospe od Otoka u Solinu

(prigodom proslave stote godišnjice od osnutka župe)

Mirko Jankov, prof.

Obrađujući naslovnu temu i iznoseći osvrt¹ na duhovnu glazbu i glazbenu kulturu u župi Gospe od Otoka u Solinu u razdoblju od 1911. do 2011., već na samom početku smatram nužnim reći da se je teško oteti dojmu kako bi takav prikaz bio u neku ruku nepotpuno obrađen i ponešto usko sagledan ukoliko se svekoliki glazbeno-duhovni izričaj ne bi nastojao obuhvatiti širim pogledom – u smislu njegove opće povijesnosti te suvremenosti i perspektive u budućnosti.

U solinskoj župi njegovanje duhovne glazbe (kao širi pojam) – u sferi crkvene glazbe – obuhvaća svoje dvije glavne podvrste: liturgijsku i paraliturgijsku glazbu. To se jasno iskazuje po brojnim i različitim napjevima koji su se nje govali ili su još uvijek aktualni u izvođenju (pjevanju). Ukoliko bismo htjeli u svojim razmatranjima ove materije biti ponešto elastični, a bez ikakvih suvišnih pretenzija, mogli bismo ustvrditi

kako se crkvena glazba na solinskom području njeguje još od dana drevne salonitanske Crkve. Burna prošlost slavne Salone i starohrvatskoga Solina i u kasnijim je vremenima imala značajne mijene, što se je odražavalo i na stanovništvo koje je tu obitavalo, stanovništvo koje je posjedovalo, oblikovalo i održavalo svoj kulturno-duhovni identitet.²

Od sjajnih dana koje je pamtila Salona, glavni grad rimske provincije

MIRKO JANKOV (1983.) na Muzičkoj akademiji u Zagrebu postigao je zvanje magistra glazbene pedagogije (2009.), te, kao drugi završeni studij, zvanje magistra muzike (orgulje – izvođački smjer, u klasi red. prof. Ljerke Očić, 2010.). Dobitnik je Rektorove nagrade Sveučilišta u Zagrebu u ak. god. 2009./2010. Student je poslijediplomskoga specijalističkog studija orgulja na Muzičkoj akademiji (mentori red. prof. Ljerke Očić i izv. prof. dr. sc. Vjera Katalinić). Dugi niz godina djeluje i na polju crkvene glazbe, a uz sviranje orgulja i zbornu dirigiranje aktivno se bavi i organologijom te pedagoškim i muzikološkim radom, s posebnim interesom na stariju hrvatsku glazbenokulturnu baštinu i glagoljaško pjevanje. Jedan je od pokretača Međunarodne ljetne škole za trubu i orgulje u Solinu, kao i godišnjeg orguljskog i komornog ciklusa pod nazivom *Mali nedjeljni podnevni koncerti na Jordanovcu*.

Dalmacije, dinamika i kvaliteta života ovdašnjega življa doživljavale su stalne oscilacije: izmjenjivala su se razdoblja pustošenja i obnavljanja, gotovo kao po pravilu. I kasnije je Solin nekoliko puta doživio uništavanja, nerijetko životareći na rubovima distrikturalne zabačenosti. To se stanje, među ostalim, zasigurno odrazilo i na samu glazbenu i duhovno-glazbenu tradiciju³, koja je tako, uslijed povremenih prekiđanja, pretrpjela vjerojatno nenadoknдивe gubitke. Tako je bilo i u vremenu od 15. do 18. stoljeća, uslijed opće opasnosti i ugroze od stranih osvajača, Turaka i Mlečana. Poslije teških dana za vrijeme mletačko-turskoga Kandijskog rata (1645. – 1649.) solinsko područje je u potpunosti opustjelo. Može se pretpostaviti kako je vrijeme ratnih pustošenja na ovom prostoru uzrokovalo posvemašnji nazadak

života, a napose pravu abrupciju onih ostvarenja koja se tiču izričaja u domenama pučkoga duhovnog stvaralaštva (a s kojim je tijesno povezano i ono kulturno blago). Ipak, te zaključke možemo izvoditi tek posrednim načinom, budući da sami materijalni dokazi, zapravo, i ne postoje.

Sredinom 17. stoljeća generalni prowidur za Dalmaciju Leonardo Foscolo na područje Solina dovodi nekoliko stotina obitelji iz okolice Drniša, točnije iz Petrova polja.⁴ Pojedini se prezimenima i danas može ustvrditi opstojnost u Solinu i okolnim mjestima.⁵ Novonaseljeno je pučanstvo iz svoje postojbine donijelo, među ostalim, vlastiti glazbeni idiom, koji se je nastavio njegovati i stasati u nizu godina kao novi – solinski!

U Gospinoj se je crkvi u Solinu, slično kao i u znatnom broju susjednih crkava, stoljećima glagoljalo, bogoslužje⁶ se je dakle odvijalo na staroslavenskom jeziku, koji je, iako ne sasvim

razumljiv, narodu bio, ipak, bliži od latinskoga.⁷ Izvanredno je svojedobno to uočio i Frane Bulić (1846. – 1934.), naš ugledni arheolog, povjesničar i svećenik, posvjedočivši: »Tako je [narodu] omilio narodni jezik u crkvi, da više vjerski i religiozno na nj djeluje, nego sama misa. A što je glede hrvatskoga jezika u crkvi, tako je po prilici i od glagolice. Ne smije se u ove osebine dirati, to je s narodom sraslo.«⁸ Tijek dugočasne glagoljaške niti koja je u *solinskoj prodolini* prisutna već godina, njeguje se – recimo to slobodno – sve do naših dana.

Pučki pivači Gospe od Otoka

U primorskim mjestima, gdje je glagoljaško naslijeđe bilo postojano ustoličeno i baštinjeno stoljećima, živjela je i tradicija seljačkih zborova⁹ – tzv. *pivača* ili *kantadura*, kako su ih gdje-

.....
U Gospinoj se je crkvi u Solinu, slično kao i u znatnom broju susjednih crkava, stoljećima glagoljalo, bogoslužje se je dakle odvijalo na staroslavenskom jeziku, koji je, iako ne sasvim razumljiv, narodu bio, ipak, bliži od latinskoga.

kad u Dalmaciji nazivali. Tako je bilo i u Solinu, gdje i danas djeluje muški zbor pod nazivom *Pučki pivači Gospe od Otoka* (nazvani i *Pivači Salone*).¹⁰ Naime u prošlosti čast *pivača* nije mogao imati svatko; bila je to najčešće obiteljska tradicija, koja se je prenosila na sinove. Dječaci su tako od rane dobi prisustvovali pjevanju *pivača* i učili se toj vještini (uza stanku za vrijeme *cvitanja* glasa, dakle mutiranja), a bivali bi primljeni među njih tek nakon što bi im napjevi ušli »u oba uha«. Na čelu zbora/klope bio je obično najstariji *pivač*, koji je predvodio i započinjao pjevanje, dok su ostali *šekondirali*. Iako se nije pjevalo ni po kakvim stručnim glazbenim pravilima, već izrazito prema muzikalnom osjećaju, spomenuto spontano *šekondiranje* često je predstavljalo pravu akordnu pratnju (koja

se u pravilu temelji na tri osnovne harmonijske funkcije: toničkoj, subdominantnoj i dominantnoj). Pjevalo se je nerijetko i napamet, čak i čitava opsežna *štenja* ili iz tiskanih liturgijskih priručnika¹¹ (primjerice iz izdanja *Hrvatskoga Bogoslužbenika*¹² ili Vlašićevih *Obreda Velike sedmice*). U prošlosti, dok je broj pjevača bio veći nego danas, pjevanje se često izvodilo »u dva (polu)kora« – dakle u dijalogu između podijeljena zbora. Danas, pak, stalno pjeva čitav zbor, ili se na pojedinim mjestima čitav zbor izmjenjuje sa solistima (u antifonijskom ili responzorijalnom načinu izvedbe, posebice kod pjevanja *Muke Gospodinove*¹³ ili tzv. »bogoslužja barabana« u Velikome tjednu).

Iako se u starije vrijeme to pjevanje temeljilo na spontanome pučkom glazbenom izražavanju, s dolaskom osposobljenih glazbenika i Pučki pivači sve češće su imali i svoje voditelje (Ljubo Stipičić, Siniša Vuković, Vladan Vuletin, Duško Tambača, Tonći Čičerić, Mirko Mikelić, Mirko Jankov), koji su se brinuli za razinu i kvalitetu pjevanja i izvedbe. Pučki pivači su, uostalom, dugo vremena bili jedino glazbeno tijelo u crkvi Gospe od Otoka i zaduženi za crkveno pjevanje.¹⁴

Od liturgijskih oblika koji su se nekada izvodili, glavnina je starih pučkih napjeva razdijeljena na pjevanje mise i (dijelova) božanskoga časoslova (oficija), nedjeljama i blagdanima, pučkih pobožnosti te opsežnih pokojničkih odnosno sprovodnih obreda. I prema sjećanju starijih pjevača i Solinjana, kao i prema zapisima u župnom ljetopisu, vidi se kako su se pjevači svojim pjevanjem aktivno angažirali oko liturgijskih slavlja i života svoje župe. Danas su Pučki pivači Gospe od Otoka osobito angažirani u obredima Velikoga tjedna te na velikoj misi svake

prve nedjelje u mjesecu. Nastupali su diljem Republike Hrvatske te u nekim europskim zemljama. Njihova baština i njezine najznačajnije odlike jezgrovito se dađu uvidjeti u *Staroj solinskoj (pučkoj) misi*, napjevima koji prate obrede Velikoga tjedna i crkvene godine te u sprovodnim napjevima.

U nastavku ćemo se kratko osvrnuti na neke najznačajnije napjeve. U prvom redu tu svakako spada navedena *Stara solinska misa*, koja se zadržala u praksi do današnjih dana, a predstavlja specifičnu vrstu u crkvenom pučkom pjevanju u Dalmaciji i svoje korijene ima u drevnoj glagoljaškoj baštini.¹⁵ Ta misa, izrazito značajna po svojoj vrijednosti i značenju za Solin, zaslužuje stoga biti na poseban način spomenuta. Odlikuje se spontanitim pučkim troglasjem (gdjekad i četveroglasjem, što je svakako pojava novijega datuma),¹⁶ najčešće u tenorskim paralelnim tercnim linijama, podržanim basovskim pedalnim tonovima (gdjekad i paralelnim udvajanjem dionice drugoga tenora). Sama prepoznatljiva glazbena motivika dosljedno se susreće u svim misnim stakama, što je tako, na poseban način, čini zaokruženim i cjelovitim iskazom davnih pučkih stvaratelja. I sam je tekstualni predložak arhaičan, s mjestimičnim česticama osebujnoga ščaveta ili crkvenostaroslavenskoga jezika, što je današnjem uhu čini i dodatno zanimljivom. Danas se ova misa pjeva najčešće svake prve nedjelje u mjesecu (izuzev ljetnoga vremena), s tim da se *Vjerovanje (Virujen u jedinoga Boga)*, nažalost, izvodi nešto rjeđe.

Prije je euharistijska služba započinjala svećenikovim škropljenjem puka (izvan uskrsnoga vremena), dok su za to vrijeme pjevači pjevali *Poškropi me šipantom* (napjev koji je iščeznuo). Misa je (baš kako se pjeva još i danas) završavala trostrukim zazivom *Budi faljeno po sve vrime Isusa, Marije i*

Župna crkva Gospe od Otoka u Solinu

Josipa slavno i sveto ime. Više se na misi, nažalost, ne pjevaju niti svečana *štenja* (čitanja) odnosno *pištule* (poslanice) – dok su se nekada pjevala melodijski čak tri različita napjeva, božićni, uskrsni te onaj za vrijeme kroz godinu.¹⁷

Prije osnivanja *Mješovitoga zbora Gospe od Otoka*, pedesetih godina 20. stoljeća, stara je solinska misa bila najčešća u liturgijskoj uporabi, dok se druga, korizmena, već odavna ne pjeva, i u potpunosti je zaboravljena.¹⁸ Možemo pretpostaviti kako je u svom izričaju, u odnosu na prvu misu, možda bila ponešto skromnija, što bi bilo u suglasju s karakterom samoga korizmenoga vremena.

U pokojničkoj se euharistijskoj službi danas pjeva *Misa za pokojne u e-molu* dr. fra Ivana Glibotića, iz njegove pjesmarice *Pivajmo, braćo kršćani*, uz neke psalme i, ponekad, Jobovo štenje *Ruke su me tvoje učinile*.¹⁹

Svakako valja spomenuti još uvijek aktualni starinski napjev kojim se Solin na poseban način ponosi – baš kao

i Veli Varoš u Splitu napjevom *Pismu novu svi pivajmo* ili pak Trogir bratimskim napjevom *O priliko Boga moga, Isukarsta svemogoga* – marijansku pjesmu *O prislavna, Božja Mati*. Tako i Solin, na neki način, dijeli i sudjeluje u tkanju bogate tradicije dalmatinskih gradskih, prigradskih (gdjekad i nekih ruralnih) naselja, u pokladu drevnoga pučkoga crkvenog pjevanja – s pojedinim prepoznatljivim i neizostavnim napjevima. Ta strofna pjesma – na čiji se napjev ponekad pjevaju i druga dva teksta, *Ime slatko, o Marijo* ili, na sprovodu, *Smiluj mu se, Majko slavna* – odlikuje se bogatim melizmatiskim tkanjem, u frazama duga daha s tek jednim umetkom silabičke fizionomije, s izrazito izdeklamiranim odjeljkom teksta nakon čega se nastavlja bogata melička kadenca. Taj se napjev izvodi na misi kao prinosna ili pričesna pjesma (istina, bez značajnijega liturgijskoga opravdanja) kao i u bilo kojoj svečanijoj prilici (napose koncertno). Pjesme koje obilježavaju pjevanje

.....
Pjesme koje obilježavaju pjevanje Pučkih pivača u božićnom vremenu su pastorela *Veseli se, Majko Božja te Stipan jur blaženi* (kao dio pjesme *Ovoga vrimena*). Božićna se sekvenca *U se vrime godišća* pjeva još na izvornoj ikavici, a njezinu je izvedbu danas preuzeo mješoviti zbor, koji je na polnočki i na danjoj božićnoj misi izvodi u cijelosti, između drugoga čitanja i evanđelja.

Pučkih pivača u božićnom vremenu su pastorela *Veseli se, Majko Božja te Stipan jur blaženi* (kao dio pjesme *Ovoga vrimena*).

Božićna se sekvenca *U se vrime godišća* pjeva još na izvornoj ikavici, a njezinu je izvedbu danas preuzeo mješoviti zbor, koji je na polnočki i na danjoj božićnoj misi izvodi u cijelosti, između drugoga čitanja i evanđelja.

Korizmeno pjevanje svoju kulminaciju doživljava napjevima Velikoga tjedna, posebice u Muci Gospodinoj (na Cvjetnicu i na Veliki petak): *Slava, čast i hvala ti* (ophodni himan), *Kad je Gospodin ulazio u Sveti grad* (ulazna pjesma na Cvjetnicu), *Dajem vam novu zapovijed* (na obredu pranja nogu na Veliki četvrtak), himan *Usta moja uzdižite* (ili, prije, *O jezici, hvale dajte*), *Razdjeliše među sobom haljine moje* (psalam koji se pjeva prigodom tzv. razmetanja oltara), prijekorima *Puč moj* (kod ljubljenja križa) te završnoj pjesmi Velikoga petka *Ispovidajte se*, prigodom svečanoga blagoslova s Presvetim Sakramentom nakon procesije po Gospinoj livadi. Od napjeva kroz godinu treba još spomenuti *Litanije*

(Lauretanske BDM, zatim one Srca Isusova i sv. Antuna Padovanskoga) te tri sekvence (posljednice): uskrsnu *Svetoj Žrtvi uskrsnici*, duhovsku *Dođi, Duše Presveti* (u starijoj varijanti *Priđi, Duše Priseti*) i tijelovsku *Hvali, Sion, Spasitelja*. I »stari solinski sprovod« bio je, na neki način, kategorija za sebe. Njegova opsežnost i svečanost, koja je podcrtana dojmljivim pjevanjem, u prošlim je vremenima izazivala i svojevrsno poštovanje od onih koji bi dolazili na sprovod iz nekih drugih mjesta. Tako bi – pričaju pojedinci – u svojoj dovitljivosti pomalo i šaljivo komentirali kako se u Solinu »isplati umrit«. Danas su sprovodni obredi znatno pojednostavljeni i mogli bismo reći da postoje dvije varijante (s neznatnim razlikama) – ovisi je li sprovod na starom ili novom groblju.

Napjevi koji se u tim prigodama pjevaju su psalmi (*Iz dubine vapijem tebi, Gospode; Čuj, Gospode, riječi moje; Smiluj se meni, Bože; Kralju kojemu sve živi*), rezponzorij *Vjerujem da Otkupitelj moj živi*, Zaharijin kantar *Blagoslovljen Gospodin, Bog Izraelov*, pjesma *Ja sam uskrsnuće i život* (Š. Marović)

te *Pokoj vječni* (G. B. Martini ili Lj. Stipišić) i novija skladba *Sleti, dušo golubice* (Lj. Stipišić). Pokojnička sekvenca *Dan od gnjeva* već se nekoliko desetljeća u Solinu ne pjeva, ali je još zadržan osebujni starinski bratimski sprovodni napjev *Braćo, brata (sestru) sprovodimo*.²⁰

Valja ovdje svakako spomenuti i imena nekih legendarnih pučkih pivača koji su obilježili 20. stoljeće te naše vrijeme. To su: Marin Kljaković Šantić Čabo, Anastazije Kljaković Šantić Naste, Šimun Grubišić Đurin, Ivan Grubić Babin, Vicko (Vicenco) Sesartić Šenculin, Ante Poljak Karin, Ivan Katić Čoskov, Ivan Žižić Zvekin, Nikola Barišić Dujkov, Jozo Dude Lukišin, Marin Barišić Tuta, Kajo Jajić Bilin, Ivan Grubišić Šimunov.²¹

Mješoviti zbor

Početak pedesetih godina 20. stoljeća, za vrijeme župnikovanja Kaja Marovića, formiran je *Mješoviti župni zbor Gospe od Otoka*, u suradnji s orguljašem Tomom Bulićem (1907. – 2001.) iz Vranjica te zborovodom o. Mijom (Miškom) Tomašincem (1915.

– 1989.), franjevcem trećoredcem iz Splita.²² Iako Toma Bulić i o. Mijo Tomašinec nisu bili profesionalni glazbenici, po sjećanju kazivača²³ bili su glazbenici po vokaciji, veoma predani i odgovorni u svojem glazbeničkom radu s pjevačima. Na koru solinske crkve još uvijek se nalaze neke njihove rukom pisane dionice za pjevače u kajdankama, raspisane po principu svešćića, za svaki glas posebno (budući da nije bilo jednostavno umnožavati note). Broj članova zbora do sredine pedesetih godina već se znatno povećao, a za potrebe većih slavlja sudjelovali su u pjevanju i članovi *Pučkih pivača* kao i neki pjevači iz okolnih mjesta. Prve skladbe koje je taj zbor izvodio bile su misa *Salve Regina* Ignacija Hladnika te neke euharistijske i marijanske skladbe. Kako su u počecima postojanja zbora liturgijski zahtjevi tijekom crkvene godine rasli, tako je i zbor povećavao svoj pjevački repertorij. Od poznatijih misa koje su se izvodile su *Missa tertia* Michaela Hallera, *Misa u C-duru na čast Krista Svećenika* fra Ivana Glibotića, nekoliko misa don Šime Marovića i fra Ive Perana.²⁴ Od ostatka repertorija, uz onaj nezaobilazni i kodificirani gregorijanski, zbor njeguje i pučke crkvene pjesme kao i one komponirane za mješoviti zbor, najčešće iz pera hrvatskih autora 20. i 21. stoljeća.

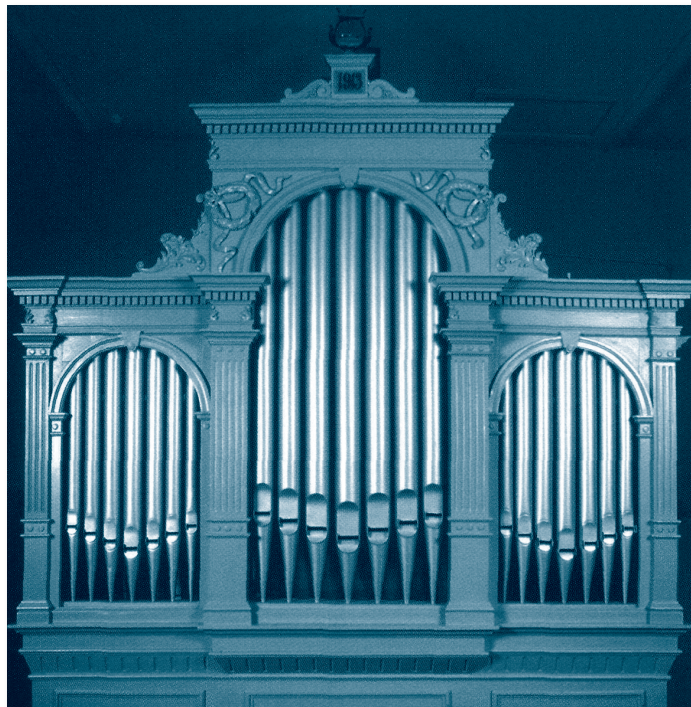
Voditelji mješovitoga zbora kasnije su bili i Ante Vuletin, mons. Ante Jurić (danas nadbiskup u miru), Siniša Vuković, Tomislav Poljak, Mirko Jankov, Daniela Radović i danas Ida Bilić. U rad zbora bile su uključene i časne sestre koje su na župi radile u pastoralu i kao voditeljice pjevanja i orguljašice.

Zbor je angažiran tijekom čitave godine na nedjeljnim misama kao i na najvećim godišnjim proslavama blagdana i svetkovina. Nastupao je u nekoliko gradova diljem Republike Hrvatske (Vukovar, Vinkovci, Marija Bistrica, Zagreb, Trogir, Gospić...).

Dječji zbor

Sestre služavke Maloga Isusa, koje su u Solinu prisutne od godine 1937., nakon Drugoga svjetskoga rata započele su djelovati i kao pomoćnice u župi. Sami počeci njihova rada u pastoralu povezani su upravo s crkvenim pjevanjem.²⁵ Iako i *Običajnik župe Gospe od Otoka* navodi kako su nakon nabavke novih orgulja djeca prigodom nekih pobožnosti (primjerice svibanjskih) »pjevala pod organ letanije i Gospine pjesme«, korijene sustavnijega dječjeg pjevanja možemo pratiti od vremena kad je s. Vjenceslava Jelčić u jednoj od prostorija samostana sv. Rafaela počela oko drvenoga harmonija okupljati nekolicinu starije djece i mladih djevojaka te ih učila pjevati »po notama« jednostavne, uglavnom jednoglasne crkvene popijevke.

Više je sestara vodilo dječje pjevanje, a često su bile angažirane i u radu s mješovitim župnim zborom kao orguljašice ili zborovođe. Sa s. Adoloratom Stepinac djeca su započela učiti lakše dvoglasne pjesme, a okušala su se i u svojim prvim solističkim nastupima (primjerice prvopričesnička pjesma *Maleni Isuse, dođi*). Djeca su pjevala uglavnom na nedjeljnim i blagdanskim večernjama. Sa s. Elvirom Vukušić dječji se zbor uključio i u pjevanje na misi odnosno na procesijama po Gospinu otoku, za Veliki petak, zatim na *ultim maja* (kako u se u Solinu naziva zadnji dan svibnja, mjeseca posvećena Gospi), za Tijelovo te za blagdane

Hefererove orgulje iz 1913. godine

sv. Antuna Padovanskoga, Srca Isusova, Malu Gospu i, naravno, za prvu sv. pričest. S. Lidija Tomašić prethodila je s. Leonidi Koch, veoma zauzetoj i predanoj voditeljici u crkvenom pjevanju. Radu ženskoga, dječjega i mješovitoga zbora pridonijela je s. Loreta Leventić, a nakon nje je došla s. Serafina Majjić. Sa s. Dolores Brkić dječji je zbor postigao i značajne rezultate na smotri crkvenih dječjih zborova pod nazivom *Zlatna harfa*, koja je u to vrijeme bila natjecateljskoga karaktera. U novije vrijeme pjevanje su obogatile s. Vlasta Tadić, s. Antonela Jozić i, na poseban način, s. Roka Čubelić. Danas dječji zbor najčešće pjeva na nedjeljnoj misi u 11 sati te na nekim drugim misama s djecom tijekom godine, na proslavi prve sv. pričesti te na nekim drugim manifestacijama povezanim uz Prijatelje Maloga Isusa.

Zbor kraljice Jelene

Važan je doprinos Mješovitoga zbora kraljice Jelene u proslavi blagdana Male Gospe. U sastavu ovoga zbora

Mješoviti zbor Gospe od Otoka

pjevaju, uz Mješoviti župni zbor i Pučke pivače Gospe od Otoka, i zborovi (mješoviti i muški) iz okolnih mjesta: Klisa, Vranjica, Mravinaca, Kučina, Sv. Kaja, župe Solinskih mučenika i splitskoga Velog Varoša. Zbog stalne potrebe za reprezentativnim glazbenim tijelom na svečanim liturgijskim i drugim vjerskim slavljinama zbor je osnovan 1995., a ideja za nastanak rođena je na poticaj župnika Vinka Sanadera i Šime Marovića, kapelnika splitske prvostolne crkve. Prve dvije godine od utemeljenja zborom su ravnali Ljubo Stipišić i Šime Marović, nakon čega je ulogu dirigenta od 1996. do 2010., tj. do svoje iznenadne smrti, obavljao Mirko Mikelić. Poslije njega zbor je preuzeo Mirko Jankov. Orguljašica od osnutka zbora je s. Arsenija Vidović iz Vranjica, služavka Maloga Isusa.

Zbor već godinama uobičajeno sudjeluje na dva svečana liturgijska slavlja, pjevajući ujutro i navečer na Malu Gospu, a repertorij koji se njeguje prvenstveno je klasični liturgijski i pučki. Nerijetko je dio programa upravo i

skladan za sama slavlja na kojima zbor pjeva, ponajviše za proslavu blagdana Male Gospe, osobito iz pera Šime Marovića.

Kao što je *Stara solinska misa* svojevrstan zaštitni znak ovdašnjega tradicionalnog pjevanja Pučkih pivača, tako je važno spomenuti i glazbeno djelo recentnoga datuma, nastalo po nadahnuću na tu misu. To je naime *Misa Gospe od Otoka* (stavci: *Gospodine, Slava, Svet* i *Blagoslovljen te Jaganjiče Božji*)

za mješoviti zbor, puk i orgulje, koju je 1995. skladao Šime Marović. Praizveo ju je iste godine na blagdan Male Gospe upravo Mješoviti zbor kraljice Jelene, pod ravnanjem autora. Djelo je to u kojem se na izvanredan način isprepliću dva različita idioma: prokomponirana tehnika skladanja nadahnuta i prožeta mjestimičnim doslovnim

citatima uzetima iz *Stare solinske mise*. Sama prepoznatljiva pučka motivika, koju je skladatelj znalački primijenio i bogato ciklički razradio, opći je nazivnik ovoga djela što pridonosi njegovoj skladnosti kao i općem tematskom jedinstvu mise kao cjeline.

Od drugih skladbi koje se tom prigodom pjevaju valja izdvojiti marijanske (najčešće pučke) *O, divna Djevice; Marijo, Majko, evo nas k tebi; O, pruži mile ruke; Slavite Mariju; Gospi velikoga zavjeta* te euharistijske *Radosno svetkujemo rođenje; Blagoslovljen, Bože; Isus Krist, kruh za život svijeta; Ko košta što žudi...*

»Papa band«

»Papa band« djeluje kao glazbena sekcija Hrvatskoga katoličkoga zbora »MI« u Solinu. Osnovan je 1998., prigodom posjeta pape Ivana Pavla Drugoga solinskom prasnvetištu, kad su predvodili pjevanje. Imali su čast pjevati i prilikom papina dolaska u Dubrovnik 2003. I sam je sastav dobio ime u spomen na danas blaženoga Ivana Pavla Drugoga. Pjevali su u mnogim mjestima i gradovima Republike Hrvatske, kao i u inozemstvu. Redovito nastupaju na molitvenim susretima i euharistijskim slavljinama u Solinu, kao i na koncertima te drugim kulturnim priredbama i smotrama. Redoviti su

Znakovito je i to da je župa Gospe od Otoka nedugo nakon osnutka 1911., zalaganjem uprave župe i bratovštine Blažene Djevice Marije dobila i nove klasične orgulje, liturgijsko glazbalo *par excellence*, »kraljicu instrumenata«, kako ih je jednom prilikom nazvao i veliki Wolfgang Amadeus Mozart.

sudionici i domaćini *Papa festa*, a pjevali su i na *Bono festu* u Vukovaru. Gostovali su u Sjedinjenim Američkim Državama 2005. (Chicago, Cleveland i New York), a u travnju 2008. u Njemačkoj (Mainz i Frankfurt). Godine 2003. izdali su svoj prvi kompaktni nosač zvuka duhovnih autorskih pjesama *Trag do tebe*, a 2008. i drugi. Kroz

»Papa band« tijekom ovih trinaest godina prošlo je oko šezdeset mladih ljubitelja glazbe, a danas broji dvadeset članova, pod glazbenim vodstvom Hrvoja Mandića i Maje Štrk.

Glazbena kultura

Uz duhovnu glazbu, koja se u Solinu njegovala za potrebe crkvenih obreda, valja spomenuti i glazbenu kulturu kao općenitu kategoriju, unutar koje posebno mjesto zauzima i njegovanje same duhovne glazbe. Jer ne može se previdjeti kako su žitelji Solina sudjelovali i u kulturnom i u duhovnom životu svoje sredine, trudeći se uvijek povisiti razinu kvalitete izvedbe i proširiti svoj glazbeni repertorij. Uostalom, sami su pjevači Gospine crkve često bili članovi i više glazbenih tijela u gradu, ponekad čak i s istim voditeljima.

Znakovito je i to daje župa Gospe od Otoka nedugo nakon osnutka 1911., zalaganjem uprave župe i bratovštine Blažene Djevice Marije dobila i nove klasične orgulje, liturgijsko glazbalo *par excellence*, »kraljicu instrumentata«, kako ih je jednom prilikom nazvao i veliki Wolfgang Amadeus Mozart. Nabavka novih orgulja zasigurno je upotpunila duhovni i glazbeni doživljaj kod solinskoga puka, omogućivši tako i opći značajniji razvitak razine glazbene kulture u Solinu.²⁶ S druge strane vidi se i koliku su potrebu tadašnji Solinjani osjećali odlučivši se za kupnju novih orgulja, instrumenta koji je čitavu povijest označen upravo i kao skupocjen i plemenit u svojim suzvučjima – instrument primjeren i dostojan liturgije.

I sam izgled kućišta solinskih orgulja realiziran je uspješno, na neki je način korespondentan Bilinićevu oltaru, tvoreći i u prostornom smislu jasno longitudinalno usmjerenje; sa zapada k istoku, od ljudskoga k božanskom, budući da su orgulje u povijesti europ-

ske kulture na metafizički način shvaćene kao slika samoga čovječanstva, koje smjera k onostranome. U njihovom skladnom suglasju različitih zvukova postavljenih u službi cjeline, u njihovu općem dojmu, one su *jedinstvo u raznolikosti* mnogih sastavnih dijelova – eklezijalnim rječnikom rečeno predstavljaju objedinjenu nebesku i zemaljsku Crkvu – a bogat orguljski kolorit i raznolike registarske boje mimetske su naravi: evociraju transcendentno, ali i prirodu i složene osjećaje ljudske naravi i duše.

Jednomanualne pneumatske orgulje op. 222, sa zračnicama na čunjiće, sagradio je 1913. orguljar Ferdinand Heferer, iz Zagreba. Postavljene su na kor (pjevalište), poviše glavnoga ulaza. Instrument je to prvenstveno liturgijske namjene, s osam registara i tri spojke/kopule (*Pedal koppel*, *Superoctav koppel*, *Suboctav koppel*), a odlikuje se punim i pjevnim zvukom, akustički dobro usklađenim s nevelikim prostorom župne crkve. Orguljska je dispozicija sljedeća: registri manuala (C-f) su *Prinzipal 8'*, *Lieblich Gedeckt 8'*, *Ae-*

oline 8', *Vox celeste 8'*, *Regal 4'*, *Flöte 4'*, *Mixtur 2^{2/3}'* (3-str.) te pedalalni registar *Subbass 16'* (C-d¹). Papa band

Orgulje su u nekoliko navrata popravljane, manje ili više uspješno. Pedesetih je godina na njima orguljarska tvrtka Majdak iz Zagreba izvršila značajan popravak i neke preinake. Sviraonik je maknut sa sredine kora (tom je prigodom i samo pjevalište znatno prošireno prema crkvenoj lađi) i postavljen sa strane orgulja, kako bi orguljaš-dirigent mogao za vrijeme liturgije lakše istodobno svirati i ravnati zborom. Orguljaška je služba u prošlosti bila povjeravana najčešće redovnicama te suradnicima laicima angažiranim pri liturgijskoj glazbi. Kako su se u posljednjim desetljećima 20. stoljeća kvarovi na orguljama gomilali, a svi popravci bili su tek provizorna rješenja, one su u konačnici ostale izvan funkcije. Nakon što je uspješno zaključena višegodišnja akcija prikupljanja sredstava za njihovu obnovu, orgulje su temeljito restaurirane i vraćene u liturgijsku uporabu 1997. Restauracijske radove izvela je

Gospin kip
u procesiji

Ni solinska slavlja, ona legendarnih krunjenja i posveta, kao i ova koja pamtimo iz naše novije povijesti – poput proslave Velikoga jubileja godine 1976., blagdana Male Gospe ili pak svečanih godišnjih procesija i misa – ne bi bila potpuna bez glazbe odnosno pjevanja, bilo na latinskom, staroslavenskom ili hrvatskom jeziku.

tvrtka Heferer, ista radionica koja ih je i prije nešto manje od jednoga stoljeća i postavila.

Na tim su orguljama svirali i uz njih pjevali brojni hrvatski glazbeni umjetnici, poput Ljerke Očić, Marija Penzara, s. Mirte Škopljanac Mačina, Borne Barišić, Gorane Vidnjević-Fabijanić, Ivanke Boljkovac, Valentine Fijačko i dr., izvodeći djela glazbenih majstora od renesanse do 21. stoljeća.

Valja spomenuti i kako je od 1997. do danas na orguljama održano ukupno deset koncerata u sklopu poznatoga festivala *Orgulje Heferer*, koji je pokrenut 1994. s ciljem ostvarivanja prepoznatljivoga nacionalnoga festivala koncerata na orguljama koje je izgradila ili restaurirala zagrebačka tvrtka Heferer – »prva hrvatska gra-

dionica orgulja, harmonija i glasovira utemeljena 1849.«

Drugiznačajan i prepoznatljiv – sada već i tradicionalan – solinski događaj, koji se počeo održavati pred dvanaest godina, svakako je i *Papa fest*, glazbeni susret crkvenih vokalno-instrumentalnih sastava nenatjecateljskoga karaktera – pod pokroviteljstvom Nadbiskupijskoga ordinarijata iz Splita i Grada Solina, a u organizaciji Župnoga ureda Gospe od Otoka. Osnovan je naime kao spomen na pohod blaženoga Ivana Pavla II. Hrvatskoj i na njegov nezaboravni susret s hrvatskom katoličkom mladeži u Solinu, 4. listopada 1998. godine. Na njemu nastupaju vokalno-instrumentalni sastavi iz čitave Hrvatske i inozemstva, koji uglavnom redovito sviraju i pjevaju na misnim slavljinama u svojim župnim zajednicama. Kao gosti, na *Papa festu* su pjevali

Dražen Žanko, Izabela Martinović, Klapa »Solin«, Tedi Spalato, Doris Dragović i Marko Perković.

U crkvi Gospe od Otoka svake se godine održava i nekoliko stalnih godišnjih koncerata, prigodom čega nastupaju glazbene grupe i sastavi, vokalni vokalno-instrumentalni i instrumentalni, iz Solina ili iz drugih, najčešće okolnih mjesta. To su adventski (u posljednje vrijeme božićni), korizmeni koncert te koncert o blagdanu Male Gospe (danu koji je ujedno i Dan grada Solina).

Od godine 2008. crkva Gospe od Otoka bila je i domaćinom Međunarodne ljetne škole za trubu i orgulje, koju su vodili renomirani glazbeni umjetnici, slovenski trubač Stanko Arnold i hrvatska orguljašica Ljerka Očić.

Seminar, koji je kao takav kuriozitet u našim prostorima, koncertima polaznika i predavača imao je prigodu publici predstaviti ova dva instrumenta.

Zaključak

U svojem životu i poimanju relacija na koje je upućen, oduvijek je čovjek tražio prikladan način da se očituje Uzvišenom, naime da se dostojno obrati Bogu, u kršćanskom bogoslužju navlastito, između ostaloga kroz poeziju, prozu, glazbu i umjetnost općenito. Bez glazbe i pjesme nema niti pravoga slavlja ni slavljenja, a kršćanske proslave – koja svoj vrhunac ostvaruje u euharistiji – ni pogotovo. Nikada naime nije u liturgiji bilo zamislivo iskazati osjećaje, dapače širok i različit spektar emocija; od tugovanja do sreće, bez posredovanja glazbe. Crkvena glazba koja se njeguje u Gospinoj crkvi u Solinu kroz posljednjih stotinu godina predstavlja, kao takva, upravo jedan segment – ili isječak – u življenju i proslavi ovoga realiteta. To možemo ustvrditi stoga što je posvećena pjesma odzvanjala i nekada, zidovima davno porušenih velebnih salonitanskih bazilika, kasnije i starohrvatskih crkva te, naposljetku, one sadašnje, crkve Gospe od Otoka. Ni solinska slavlja, ona legendarnih krunjenja i posveta, kao i ova koja pamtimo iz naše novije povijesti – poput proslave Velikoga jubileja godine 1976., blagdana Male Gospe ili pak svečanih godišnjih procesija i misa – ne bi bila potpuna bez glazbe odnosno pjevanja, bilo na latinskom, staroslavenskom ili hrvatskom jeziku. Za nadati se je kako će ta muzikalna jeka – iznova i uvijek nova – nastaviti svoj život jednoga dana dostojna i u novoj bazilici na Gospinu Otoku.

U Solinu je situacija po pitanju mnogočega – a tako i crkvenoga pjevanja – specifična i na neki način posebna. Paleta različitih glazbenih izričaja, koju smo u ovom prikazu barem

donekle mogli upoznati, u svoj svojoj raznolikosti nudi različite mogućnosti i iskaze, ali s istom idejom, vodiljom i svrhom – naime onom slavljenja Boga i u službi Čovjeka.

Drevna glagoljaška baština, na koju trebamo posebno biti osjetljivi i ponosni, vrelo je najraznovrsnijih (i ne samo glazbenih) elemenata koji su stotinama godina pratili život solinskoga (uostalom i dalmatinskoga, hrvatskoga) čovjeka-težaka, od rođenja pa do smrti. S pjesmom su dolazili na ovaj svijet te su ga uz nju i napuštali. Usudio bih se reći kako je u žuljevitom životu naših djedova pjevanje imalo svojevrsnu psihološko-terapijsku, ali i metafizičku dimenziju – odlike svojevrsne najintimnije ispovijesti. Iako je u drugoj polovini XX. stoljeća ovo pjevanje proživljavalo stanovitu krizu, ipak se uspjelo othrvati zaboravu svjedočeći tako svoj potencijal.

Preko pokretanja i njegovanja pjevanja dječjega zbora, zatim i preko pjesama zbora mladih i mješovitoga zbora – kao svojevrsnih *novuma* – solinski je puk upoznao i nove glazbene idio-me koji su u posljednjim vremenima na osebujan način dopunjeni i djelovanjem *Papa banda*. Dojam koji stječemo danas, sagledavajući sve navedene činjenice, možemo opisati upravo kao kaleidoskopski fenomen. Pred nas se postavljaju novi zahtjevi (bili mi toga svjesni ili ne), po pitanju našega odnosa spram blaga koje smo naslijedili, kao i onoga koje smo u svojem vremenu iznjedrili, manje ili više uspješno, ali uvijek s čistom intencijom.

Divno svojedobno reče svećenik Lovre Katić, ljubitelj solinske starine i baštine, kako je »lipo ... čuti kad mišnik zapiva glagolački *Slava v višnjih Bogu* i kad ono raširi ruke pa na ime ciloga naroda klikne nebesima: »Viruju v jedinago Boga«. Stari su naši pivali tako, virovali tako – pa i mi pivamo tako, virujemo tako, da bi vazda tako

bilo.«²⁷ Svjesni smo: iako je nemoguće je od živoga organizma poput filigranskoga glazbenog tkanja očekivati da bude okamina izvan vremena i prostora, izvan pripadajućega konteksta stvarnosti – i one liturgijske i one ljudske, ipak valja nastojati da se u onome *starome* nalazi uvijek nešto *ново*. Najzad, to je svojstveno i u općem ljudskom nastojanju i želji da Bogu vječito pjeva svoj *Canticum novum*. U *novome*, pak, valja, opet, tražiti i naći onu *inicialnu božansku iskr*u koja je oduvijek bila pokretačkim impulsom u čovjekovu činjenju i ophođenju s drugima, u obraćanju koje se, poprimivši umjetnički doseg u glazbenom izričaju, neminovno i jednom zauvijek uzdigao iznad razine prosječnosti i običnosti, sve do razine prepoznatljivosti unutar svoje sredine uže i šire sredine – u horizontalnim i vertikalnim relacijama svojega života i življenja.

Bilješke

1 U ovom sam istraživanju, služeći se u osnovi materijalnim dokazima, nastojao do što više spoznaja doći i neposredno, u osobnom radu i doživljaju te razgovoru sa sudionicima pjevačkih tijela na župi te onima koji su neposredno uključeni u pastorizaciju, smatrajući kako takva vrsta uvida pruža osobitu kvalitetu neposred-

nosti. Svim pjevačima i njihovim voditeljima, svećenicima i časnim sestrama stoga ovdje srdačno zahvaljujem.

- 2 Namjerno ovdje stavljam u kontekst kulturu i duhovnost, pošto su te dvije kvalitete gotovo u pravilu postavljene u stanovitu suodnosu, koji prirodno jamči oplemenjivanje životne klime čovjeka.
- 3 Što se tiče glagoljaške tradicije na solinskom području, potrebno je reći kako se ono dijeli na dva razdoblja: prvo, od početka glagoljaštva u IX. stoljeću, koje je tu zasigurno imalo dobro uporište, a trajalo je po svoj prilici negdje do XVI. i XVII. stoljeća. Taj period završava turskim razaranja, koja su opustošila solinski kraj i uzrokovala silovit prekid prijašnje tradicije. Drugo pak razdoblje nastupa sredinom XVII. stoljeća, nakon doseljenja stanovništva s drniškoga područja, iza čega sve do danas slijedi kontinuirano njegovanje te tradicije.
- 4 Usp. D. Kečkemet – I. Javorčić 1984, str. 70 – 72.
- 5 Usp. L. Katić 2007, str. 13 – 29.
- 6 Glagoljaško pjevanje predstavlja specifičan fenomen hrvatskoga glazbenog izričaja (za razliku od ostalih slavenskih naroda katoličke denominacije) na području od Istre, Primorja i otoka (Krk, Cres, Lošinj, Rab, Pag), srednje Dalmacije s otocima (Brač, Hvar, Šolta, Korčula, Vis) do Dubrovnika, a svoje početke ima još u IX. stoljeću. Glagoljaško pjevanje spada u domenu liturgijskog i paraliturgijskog glazbenog izraza, koji su, unutar svoje kleričke službe, njegovali i izvodili svećenici glagoljaši, a s vremenom je, kako je već rečeno, gotovo u potpunosti prešao na laike angažirane pri bogoslužnim činima. To je osobito zamjetno početkom i sredinom XIX.

- stoljeća, s nestankom glagoljaša, kada se intenzivira liturgijski angažman puka.
- 7 O ovoj temi više u: M. Jankov 2010, str. 133 – 145.
- 8 F. Bulić 1952, str. 39.
- 9 Usp. S. Topić 1988, str. 61.
- 10 Prema svjedočanstvu pjevača Slavena Barišića (1945.), koji je svojedobno od starijih pjevača i Solinjana čuo pričati »kako su pivači lipo pivali/kantali«, Pučki pivači Gospe od Otoka u Solinu su po svoj prilici prisutni od druge polovine XIX. stoljeća (a moguće je, dapače i vjerojatno, da je ta tradicija u Solinu još i starija).
- 11 Ta su izdanja sadržavala samo tekstualne predloške, što je onodobnim pučkim pjevačima bilo sasvim dovoljno, budući da su sve melodije pjevali napamet. S druge strane, kasniji kantuali i pjesmarice koje su se tiskale i koristile u bogoslužju sadržavale su i notne zapise – ispisane u partiturama (za orguljaše ili mješoviti zbor) ili dionicama (najčešće kao jednoglasne, dvoglasne ili troglasne).
- 12 *Hrvatski Bogoslužbenik* bio je krajem XIX. i dobar dio XX. stoljeća u velikoj uporabi po dalmatinskim crkvama. Doživio je nekoliko svojih izdanja, a bio je tiskan i za hrvatske iseljenike u Americi. O tome vrijednom djelu, nažalost, nema ni spomena u *Općemu religijskom leksikonu*, a ni u *Hrvatskoj enciklopediji*.
- 13 Pri pjevanju *Muke* sudjeluje i svećenik koji pjeva Kristovu ulogu. Ostale su uloge, po licima (evangelist, Petar, Juda, Pilat i dr.), dodijeljene solistima, odnosno čitavu zboru (skupni odgovori, tzv. *turbe*).
- 14 Staro pjevanje (glagoljaških korijena) u Solinu i njegovoj blizjokolici privlačilo je pažnju znanstvenika muzikologa, koji su ga u nekoliko navrata istraživali – tijekom XX. i XXI. stoljeća – uz pomoć i u suradnji sa solinskim pučkim pjevačima i njihovim župnicima (na poseban način s L. Katićem). U Solinu su istraživanja i melografranje pučkih napjeva vršili Vladimir (Vladoje) Bersa (1864. – 1927.), Antun Dobronić (1878. – 1955.), o. Antonin Zaninović (1879. – 1973.), Božidar Širola (1889. – 1956.), Ljubo Stipišić (1938.), Jerko Martinić (1936.), Petar Zdravko Blajić (1940. – 1996.), Duško Tambača (1946.), Šime Marović (1952.), Siniša Vuković (1973.), Mirko Jankov (1983.) te Tonči Čičerić (1984.).
- 15 O toj temi više u: J. Martinić 2011, str. 37 – 43.
- 16 Prije recentnije pojave baritona kao dionice, zborni je slog bio najčešće troglasan. Tek iznimno bio je i četveroglasan, ukoliko bi se basi dijelili (divisi), pjevajući u oktavi, najčešće tzv. pedalne tonove. S druge strane, basi ponekad parazitiraju dionicu drugoga tenora podvostručujući je za oktavu niže, čime slog, na neki način, postaje pseudotroglasan.
- 17 Četvrti oblik napjeva *štenja* korišten je u pokojničkom bogoslužju, a donekle je zadržan i danas.
- 18 Usp. P. Z. Blajić 1996, str. 14.
- 19 Od tri Jobova *štenja* koja su se nekada pjevala u službi za mrtve – *Prosti mi, Gospe, Uz kožu moju te Ruke su me tvoje učinile* – zadržalo se u praksi jedino ovo posljednje koje se pjeva kad je spровod na starome solinskom groblju.
- 20 O toj temi više u: T. Čičerić 2010., str. 147 – 165.
- 21 Pojedini su pjevači, i iz *Mješovitoga zbora Gospe* od Otoka i iz *Pučkih pivača*, koji su u aktivnoj liturgijskopjevačkoj pedesetogodišnjoj službi, u znak priznanja dobili i papinu spomen-zahvalu.
- 22 Usp. P. Z. Blajić 1995b, str. 15.
- 23 Prema kazivanju pjevačica Zdenke Poljak (1938.) i Marije Zdenke Radić (1934.), koje su članice *Mješovitoga zbora Gospe od Otoka* od njegova osnutka.
- 24 Neka bude spomenuta i Peranova *Missa jubilaris*, hrvatska misa za puk i zbor koja se u Solinu pjevala, objavljena godine 1976. (Zadar) povodom tisuću godina solinskoga svetišta Gospe od Otoka (976. – 1976.). Ta misa, ustvari, predstavlja proširenu varijantu njegove poznate *Pučke mise* u C-duru iz godine 1965.
- 25 Usp. P. Z. Blajić 1995a, str. 16.
- 26 Župa je tijekom XX. stoljeća nabavljala i kantuale te pjesmarice iz kojih se pjevalo, od kojih su svakako najznačajnije *Virgini Matri* (1921.), *Hrvatski crkveni kantual* (1934.), *Pjevajmo, braćo kršćani* (u svoja tri izdanja 1967., 1968., 1976.), *Nova crkvena pjesmarica* (1974.), *Hrvatske pučke mise* (1976.), *Slavimo Boga* (1982.), *Pjevajte Gospodu pjesmu novu* (1985.).
- 27 L. Katić 2007, str. 70.

VRELA (IZVORI I LITERATURA):

Kronika Solin (Od 1911 g. – *Povjestne crtice*; žup. Mihanović D Mate) [rukopis]
Običajnik župe Solina [rukopis]

[B. Baničević 2003] Božo Baničević, *Bratimska pjesmarica Gospe Kandalore u Smokvici* (na Korčuli), Split, 2003(?).

[P. Z. Blajić 1995a] Petar Zdravko Blajić, *Časne sestre voditeljice pjevanja*, Solinska kronika 14 (II), Solin 15. X. 1995., 16.

[P. Z. Blajić 1995b] Petar Zdravko Blajić, *Zlatno doba zbornoga pjevanja*, Solinska kronika 15 (II), Solin 15. XI. 1995., 15.

[P. Z. Blajić 1996] Petar Zdravko Blajić, *Korizmeno pjevanje*, Solinska kronika 18 (III), Solin 15. II. 1996., 14.

[F. Bulić 1952] Frane Bulić, *Iz »Zapamćenja«*, Slovo, 1, 1952.

[T. Čičerić 2010] Tonči Čičerić, *Sprovodni napjev solinske Bratovštine*, Tusculum 3, Solin, 2010., 147 – 165.

[M. Jankov 2010] Mirko Jankov, *Glagoljaška glazbena baština u Solinu i njegovoj okolici*, Tusculum 3, Solin, 2010., 133 – 145.

[L. Katić 2007] Lovre Katić, *Bilo jedno ubavo selo*, Split, 2007.

[D. Kečkemet – I. Javorčić 1984] Duško Kečkemet – Ivo Javorčić, *Vranjic kroz vjekove*, Split, 1984.

[J. Martinić 2007] Jerko Martinić, *Tri napjeva iz repertoara pučkog crkvenog pjevanja župe Sv. Križa – Veli Varoš u gradu Splitu*, *Arti musices* 38/1, Zagreb, 2007., 85 – 102.

[J. Martinić 2011] Jerko Martinić, *Pučki napjevi misa iz srednje Dalmacije u kontekstu glagoljaške tradicije*, Zagreb, 2011.

[S. Topić 1988] Slavko Topić, *Pučki oblici u crkvenom pjevanju*, *Crkvena glazba – priručnik za bogoslovna učilišta*, Zagreb, 1988., 37 – 66.